

Dil -dile, il – ile dogan

Category: Kitapcy,Sözler,Türkmen dili

написано kitapcy | 22 января, 2025

Dil -dile, il – ile dogan DIL – DILE, IL – ILE DOGAN

Diliň taryhyň öwrenmekde möhüm çeşmeleruň biri halk döredijiligidir. Bu babatda halk döredijiliginin ýazuwly görnüşiniň has ygtybarlydygyny ilkinji nobatda bellemek gerek. Yöne dilden aýdylýan, dil üsti bilen nesilden-nesle geçip gelýän halky eserleriniň hem ähmiýetini peseltmek bolmaýar. Dilleriň deňeşdirmesinde, esasan-da, garyndaş dilleriň deňeşdirme-taryhy derñewinde halk döredijiliği uly orny eýeleýär. Biz muňa türki dilleriň günorta-gümbatar (oguz) toparyna girýän türkmen dili bilen türki dilleriň gypjak (gypjak-nogaý toparçasy) toparyna degişli bolan nogay diliniň nakyllaryny deňeşdirenomizde has-da aýdyň göz ýetirýär. Nogaý dilinde gepleýän halk, esasan, Russiya Federasiýasynyň Stawropol, Krasnodar ülkelerinde, Astrahan oblastynda, Dagystan Respublikasynda ýasaýar.

Nakyllar her bir halkyň asyrlaryň dowamynda döreden, az sözde giň many aňlatmaga hyzmat edýän ruhy gymmatlyklarynyň önümidiř. Olar gözbaşyny taryhyň irki döwürlerinden alyp gaýdyp, özünde halkyň dünýägaraýsyny, durmuş pelsepesiniň aýratynlyklaryny, däp-dessurlaryň özboluşlylygyny, tebigat hadysalaryna bolan gatnaşygyny jemleýär.

Hormatly Prezidentimiz nakyllaryň, atalar sözleriniň ähmiýetini şeýle kesgitleyýär:

«Pederlerimiziň pähim-paýhasyndan syzylyp şu günlerimize gelip ýeten parasatly sözleri halkmyzyň durmuşyny, ykbalyny, sözünüň hem-de sazynyň şirinlik gymmatyny özünde jemleýän hazynamyzdır, gözelligiň göwher gaşydyr. Durmuş hadysalary, watançylyk, edermenlik, ynsanperwerlik, ygrarlylyk, edep-terbiye ýaly ahlak gymmatlyklarynyň esasynda döredilen atalarymyzyň paýhas çeşmesi biziň günlerimizde täze ideýalar, täze garaýyşlar bilen baýlaşyp, ýaşamagyny dowam etdirýär, gül

açýar».

Nakyllaryň düzümine giren sözler halkyň taryhy ösüşindäki bolup geçen ýagdaýlary beýan edýär. Şuňuň netijesinde-de, halkyň meşgullanan kärlerini, hünärlerini, ynançlaryny, haýsy halklar bilen gatnaşyk edendigini hem nakyllaryň sözlük düzümi arkaly bilmek bolýar. Halklaryň arasyndaky gatnaşyklary öwrenmekde, garyndaş dilli halklaryň dil umumylyklaryny ýüze çykarmakda nakyllar wajyp ähmiýete eýedir.

Türki halklaryň halk döredijilik eserlerini deňeşdirenide olaryň arasyndaky meñzeşligi, örän ýakynlygy duýýarsyň. Bu ýagdaý nakyllar babatda-da şeýledir. Türkmenleriň we nogaylaryň nakyllaryna ser salanyňda, olaryň arasyndaky baglanyşygyň, meñzeşligiň örän köpdüğine göz ýetirmek bolýar. Bu iki türki halklaryň nakyllarynyň arasyndaky umumylygy öwrenenimizde, olary iki topara bölümgi maksadalaýyk hasapladyk.

Birinji topara girýän nakyllar sözlük düzümi, şeýle hem manysy taýyndan biri-birinden hiç hili tapawutlanmaýarlar. Olaryň arasyndaky tapawut diňe ses tarapdan, ýagny fonetik taýdan ýüze çykýar:

Ýakma – bişersiň, gazma – düşersiň (türkmençe).

Якпа – писерсинъ, казба – түйсерсинъ (nogaýça)

Bal tutan barmagyny ýalar (türkmençe).

Бал туткан бармагын ялар (nogaýça).

Açsam – aýamda, ýumsam – ýumrugymda (türkmençe).

Ашсам – аямда, юмсам – юмырыгымда (nogaýça).

Garga garganyň gözünü çokmaz (türkmençe).

Карга каркадынъ козын шокымас (nogaýça).

Ýatyp galandan – atyp gal (türkmençe).

Ятып калганша, атып кал (nogaýça).

Ilçä ölüm ýok (türkmençe).

Елшиге оълим йок (nogaýça).

Gorkana goşa görner (türkmençe).

Коркакка кос көринер (nogaýça).

Ikinji topara girýän türkmen we nogay nakyllarynyň fonetik tapawtlaryndan başga, käbir sözlerinde hem aýratynlyk bardyr. Yöne nakyllaryň manylary meñzeşdir, olar şol bir manyny aňladýarlar:

Ýagşylyk ýerde ýatmaz (türkmençe).

Яхшылык ерде калмаз (nogaýça).

Suw görmän tamman çykarma (türkmençe).

Сув корьмей этик шешпе (nogaýça).

Gassaba ýag gaýgy, geçä – jan (türkmençe).

Касапшыга мал кайғы, кара эшкиге ян кайғы (nogaýça).

Batyr bir öler, gorkak – müñ (türkmençe).

Бастьир бир оълер, коркак уьш оълер (nogaýça).

Tyg ýarasy biter, dil ýarasy bitmez (türkmençe).

Кылыш ярасы туъзелер, тил ярасы туъзелмес (nogaýça).

Mysal getirilen nakyllary biri-birinden «ýatmaz – калмас», «tamman – этик», «ýag – мал», «müñ – уьш», «biter – туъзелер», «bitmez – туъзелмес» sözleri tapawutlandyrýar. Türkmenwe nogay dillerindäki nakyllaryň arasyndaky bu tapawut nakyllaryň manysyna hiç hili täsir etmeýär. Aýdyljak bolunýan pikir, öne sürülyän garaýyış iki halkyň nakyllarynda-da birmeñzeşdir. Mundan başga-da, «tyg – кылыш», «biter – туъзелер», «bitmez – туъзелмес» sözleri-de bellibir derejede stilistik sinonimdir. Şeýle-de, türkmen nakylndaky «tamman» sözünüň deregine nogay dilindäki nakylda «этик» (ädik), «ýag» sözüne derek «мал», «müñ» sözünüň ýerine «уьш» sözleri ulanylypdyr. Bu sözleriň her halkyň nakylnda aýratyn görnüşde bolmagy onuň milli aýratynlygy bilen baglanyşyklydyr. Yöne şonda-da ýokarda görkezilen türkmen dilindäki nakyllary nogay dilinde, nogay dilindäki nakyllary bolsa türkmen dilinde şol durşuna, üýtgetmezden ulanmak mümkündür.

Nogaý dilinde ulanylýan nakyllaryň käbiri nusgawy edebiýatymyzyň eserlerinde hem duşýar. Meselem, nogay dilinde «Еки кемединь куйрыгын ыслаган сувга кетер» («Kim iki gäminin guýrugyndan tutsa, ol suwa gider») diýen nakyl bar. Bu nakyl XIX asyr türkmen edebiýatynyň görnükli wekili Mämmetweli Keminäniň «Garyp» goşgusynda çeper beýanyны tapypdyr:

Gark bolar diýler şoña,
Kim iki gäminin tutan.

Türkmen we nogay nakyllarynyň arasyndaky umumylyklar düýpli öwrenilmegini talap edýär. Sebäbi garyndaş dilleriň deňeşdirilmegi dilleriň ösüşindäki kanunalaýklyklary kesgitlemäge ýardam edýär. Biz türkmen nakyllaryna meñzes bolan käbir nogay nakyllaryny 1963-nji ýlda neşir edilen »Ногайша-орысша соызлик» kitabynyň esasynda, nogay dikinde ulanylышу ýaly görnüşde okyjylara hödürleýärис.

Акыл яста туыл, баста (Akyl ýaşda däl, başda).

Аланга алты да аз, беренге бес те көйп (Berene baş köp, alana alty az).

Алтын-куымис тас эken, арпа-бидай ас эken (Arpa gylçyk aş eken, altyn-kümüs daş eken).

Айрекетте-берекет (Herekete – bereket).

Айруъв соыз йыланды иннен шыгарар (Ýagşy söz ýylany hinden çykarar).

Ата барда-увыл яс, ага барда – ини яс (Ata barka, oglul ýas, aga barka – ini).

Авызы сұтке куйғен, юртты уырип ишер (Süýtde agzy bißen suwy üfläp içer).

Балалы уй – базар, баласуз уй – мезар (Çagaly öý – bazar, çagasyz öý – mazar).

Бас сав болса, борък табылар (Baş sag bolsa, telpek tapylar).

Берсенъ – аларсынъ, эксенъ – орарсынъ (Ekseň – orarsyň, berseň – alarsyň).

Дурысы ман йыласанъ, сокыр къозден яс шыгар (Yhlas bilen aglasaň, sokur gözden ýaş çykar).

Ет этке, сорпа бетке (Et ete gider, çorba – pete).

Коңп түкірсе коңл болар (Köpüň dilegi köl bolar).

Коңп күлкідін арты сыйт (Köp gülen bir aglar).

Күлме достынъа, келер басынъа (Gülme goñsyña, geler başyña).

Кырк йыл қыргын болса да, аյжелли оълер, айжелсиз калар (Kyrk ýyl gyran gelse, içinde ajaly ýeten öler).

Молла къоп болса, токлы арам оълер (Çopany köp bolsa, toklusy haram öler).

Сорап бергенше, согып бер (Sorap berenden urup ber).

Шынтысы ман йыласа, сокыр козден де яс шыгар (Yhlas bilen aglasaň, sokur gözden ýaş çykar).

Яхшылык эт те, сува тасла, балык билер, балык билмесе, Халк билер (Ýagşylyk et derýa at, balyk biler, balyk biler, balyk bilmese, Halyk biler).

Ялғыз койды бөйри ашар (Sürüden aýrylan goýny gurt iýer).

Язда мыйы кайнаганнынъ, қыста казаны кайнар (Tomus depesi gaýnamadygyň gyş gazany gaýnamaz).

Tagandurdy BEKJÄÝEW,

TDU-nyň uly mugallymy.

«Türkmen dili», 2016. Türkmen dili